

**ФЕНОМЕН ІДЕОЛОГІЇ В ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНОЇ
ФІЛОСОФСЬКОЇ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ ДУМКИ**

Глибока трансформація соціально-економічної та політичної систем, що здійснюється на тлі тривалої духовної кризи, вимагає розуміння складних та багатоаспектних ідеологічних процесів, які відбуваються у сучасному світі, актуалізує пошук ідеологічних орієнтирів. Це не видається можливим без оволодіння методологією дослідження, без глибокого та всебічного вивчення основних підходів до феномену ідеології, що склалися в рамках різних шкіл і напрямків філософії, соціології, політології.

У вітчизняній науковій літературі (радянській та пострадянській – російській, українській) переважають дослідження, присвячені поглядам на проблему ідеології, її місце в суспільстві окремих теоретиків або кількох представників якого-небудь конкретного ідеологічного напрямку. Прикладом можуть бути роботи К.С. Гаджиева, О.А. Галкіна, А.В. Денікіна, В.П. Заблоцького, Б.Г. Капустіна, В.І. Коваленко, М.В. Ліпіна, А.Ю. Мельвіля, Е.А. Попова, П.Ю. Рахшміра, О.В. Репнікова, М.Б. Смоліна, Є.А. Шаталіна та ін.

Більш системні, але, зі зрозумілих причин, дуже короткі огляди різних підходів до проблеми зроблені авторами навчальних посібників [1].

Огляди різних підходів до даного феномену та окремих творів дослідників ідеологічної проблематики містяться в дисертаціях і монографіях [2].

Тим не менше, робіт, в яких би системно було викладено основні підходи до вивчення феномена ідеології і різних його аспектів, відчутно бракує. Мета цієї статті – огляд теорій ідеології та підходів до вивчення цього феномена, що склалися у зарубіжній науці.

Термін «ідеологія» ввів у науковий лексикон граф А.Л.К. Дестют де Трасі в роботі «Елементи ідеології». Під «ідеологією» він розумів вчення про ідеї і закони їх формування, а також про зв'язок між фізичним і психічним устроєм людини. У принизливому сенсі поняття було вжито Наполеоном Бонапартом, останній назвав А.Л.К. Дестюта де Трасі та групу його колег, які виражали невдоволення політичним курсом імператора, «ідеологами», маючи на увазі людей, що прагнуть замінити абстрактними міркуваннями реальну політику.

Важливий внесок в теорію ідеології внесли К. Маркс і Ф. Енгельс. У роботах К. Маркса і Ф. Енгельса («Німецька ідеологія», «Справжні соціалісти» тощо) «ідеологія» розглядається як невірний спосіб мислення, спотворене відображення соціального буття, обумовлене місцем у системі розподілу праці, форма класової свідомості, перш за все панівного класу, а отже – засіб виправдання соціальної нерівності. К. Маркс висуває тезу про необхідність переробити саме буття, що породжує хибну свідомість. Характерно, що К. Маркс не застосовував цей термін по відношенню до власної теорії і трактував марксизм як наукову теорію соціалізму, що проголосила свій зв'язок з класовою боротьбою пролетаріату [3].

Ф. Ніцше, основоположник аксіологічного підходу до проблеми ідеології, вважав суб'єктом ідеології не класи, а дві «касти» – «касту панів» та «касту рабів». На думку Ніцше, система цінностей людини обумовлена його належністю до спадкової аристократії або до плебейських мас. Для позначення цих систем цінностей він використовує поняття аристократичної та демократичної культури [4].

Оригінальну психологічну теорію ідеології висунув В. Парето. На його думку, в основі людських дій лежать несвідомі елементи психіки «залишки» (це інстинкти і комплекси), але людина відчуває потребу в логічному поясненні своїх нелогічних дій і з цією метою використовує «деривації» або «похідні» – логічні конструкції, що виступають цим поясненням; деривації можуть мати різну форму – від гасел і повір'їв до ретельно вибудованих теорій. На цій основі Парето розкриває механізми маніпуляції масовою свідомістю. Ідеологічний вплив – один з двох основних ресурсів влади, поряд з силовим, який знаходиться у розпорядженні правлячих еліт. В. Парето, підкреслює «ненауковість» ідеології, але, тим не менш, визнає її незаперечну значущість у суспільстві [5].

Важливий внесок у розробку теорії ідеологій внесла робота К. Мангейма «Ідеологія і утопія». Почерпнувши у Маркса положення про соціальну обумовленість ідеології, Мангейм прагнув подолати обмеженість економічного детермінізму. На думку Мангейма, мислення пов'язане з масою соціальних факторів, і тому найважливішим завданням «соціології знання» він вважав співвіднесення результатів розумової праці того чи іншого теоретика та його соціального стану. Кожен дослідник, за Мангеймом, обмежений системою забобонів – т.зв. «тотальною ідеологією»,

тим більше в галузі соціального знання, де дослідник так чи інакше ангажований якимось політичним угрупованням, що неминуче виявляється навіть в логіці наукового мислення. Аргументуючи це положення, Мангейм докладно розглядає різні типи ідеології – консерватизм, лібералізм, комунізм, фашизм – і відповідні їм «стилі мислення». Мангейм поділяє ідеологічні уявлення на власне ідеологію – апологію існуючого ладу, створювану представниками правлячих груп – і утопію – опозиційну систему світогляду. Подолати ідеологічні забобони і цілісно пізнавати суспільство, за Мангеймом, здатна лише інтелігенція [6].

На подібних теоретичних позиціях перебував і М. Шелер. Він сформулював наступний підхід до ідеології: необхідно відрізнити сутність знань від передумов, обумовлених класовою приналежністю. Ідеологія, за Шелером, це спроби обґрунтувати ці передумови тими чи іншими релігійними, філософськими або науковими ідеями. Ці спроби М. Шелер оцінював негативно [7].

У к. 50-х – на поч. 60-х рр., коли була реалізована концепція «держави благоденства» та встановився певний ідеологічний консенсус, народилася теорія деідеологізації (Е. Шилз, Д. Белл, С. Ліпсет, Р. Арон). Її прихильники, у традиціях неопозитивізму та соціології знання, протиставляли ідеологію і науку, обґрунтовували рудиментарний характер ідеології в сучасному суспільстві, здатному вирішувати соціальні проблеми шляхом пошуку компромісів, доводили необхідність створення соціальної науки, вільної від ідеологічних догм і суб'єктивізму [8].

Проте вже на поч. 70-х рр. Д. Белл, С. Ліпсет та Р. Арон визнали помилковість концепції «деідеологізації», а трохи пізніше ними була висунута концепція «реідеологізації», в рамках якої визнавалося значення ідеології в суспільстві.

Великий інтерес представляють погляди представників Франкфуртської школи, що досліджувала питання теорії культури та ідеології. Т. Адорно, Ю. Габермас та ін. розрізняли форму і роль ідеології у XIX ст. та у сучасному капіталістичному суспільстві. У XIX ст. ідеологія була, головним чином, політичною теорією, а у XX ст. ідеологія проявилася у формі масової культури. На місце ідеології як вираження колективних інтересів прийшла маніпуляція масовою свідомістю. У XX ст., на думку Ю. Габермаса і Г. Маркузе, наука і техніка стали елементами сучасної ідеології, засобами «репресивного управління» та соціального контролю [9].

Ірраціональну концепцію в галузі теорії ідеології розвивали в 70-ті рр. XX ст. німецькі філософи та соціологи Е. Топіч і К. Саламун. Центральне місце в їх концепціях займає положення про те, що ідеологія виконує функцію «емоційного розвантаження» і відповідає людській потребі в безпеці та захисті [10].

Ірраціоналізм характерний також для німецького філософа Е. Лемберга. Е. Лемберг приходиться до ірраціоналізму через «антропологічний» хід думок. На його думку, ідеологія пов'язана з потребою у вірі. Ідеологія ґрунтується на вірі, на релігії, вона і є релігія. Тому логіка дослідження визначається вірою дослідника. Між ідеологією та наукою лежить непрохідна прірва. Для науки ідеологія може бути лише предметом вивчення. Однак Е. Лемберг позитивно оцінює мобілізаційну роль ідеології [11].

Подібне ж трактування ідеології запропонував наприкінці 80-х рр. і німецький політолог У. Матц. З його точки зору, ідеології виходять на авансцену історії під час серйозних суспільних криз. Вони виступають в якості політичного світогляду, що має силу віри, володіють особливо великим орієнтаційним потенціалом і тому здатні приборкувати пов'язані з кризою процеси соціальної аномії. Матц розглядає ідеології як ерзац-релігії. Матц вважає, що в майбутньому відкрите суспільство відмовиться від цих «сурогатів громадянської віри» [12].

Ці погляди перегукуються з концепцією ідеології Л. Альтюссера. З його точки зору, ідеології так само вічні, як і несвідоме, це набір містичних уявлень про реальність, це ілюзії безпосереднього досвіду. Всі ідеології, за Альтюссером, прагнуть представити індивідів як «суб'єктів» (тобто ініціатива нібито належить індивідам), а насправді переслідують одну мету – підпорядкувати їх соціальному порядку [13].

В аксеологічному контексті проблема ідеології розглядалася Г. Альбертом, Т. Гейгером, Й. Зайфертом.

У позиції Г. Альберта яскраво виражена критика позитивістського підходу до проблеми. Протиставлення науки та ідеології, стверджує Г. Альберт, не настільки конструктивне, як це бачиться позитивістам. У процесі пізнання значну роль відіграють ціннісні чинники. Г. Альберт визначає свою позицію як «критичний реалізм», виходячи з необхідності «критичного аналізу проблемної ситуації під певним ціннісним кутом зору» [14].

Т. Гейгер, німецький соціолог, вважає, що оціночні судження є найважливішою складовою частиною ідеологій, і являють собою об'єктивації емоцій [15].

Й. Зайферт, німецький соціолог, зазначає докір на адресу марксизму, що міститься в концепції К. Мангейма. Суть його в тому, що марксизм сам не аналізує себе як помилкову свідомість і, отже, в цьому сенсі також є ідеологією. Зайферт – прихильник релятивістської концепції, де будь-яка ідеологія оголошується істинною, але лише для себе самої [7].

Широку популярність здобула медіологія – новий напрям у вивченні ідеології та ціннісної свідомості. Її творець – французький соціолог та політолог Р. Дебре, що був у 80-ті рр. радником президента Ф. Міттерана. Медіологія вивчає механізм дії ідей, їх практичної реалізації. У книгах «Курс загальної медіології», «Медіологічні маніфести» Р. Дебре описує механізм того, як ідеї стають владою, маніфест – партією і т.д. [16].

З сучасних досліджень також хотілося б відзначити роботи І. Межароса, П. Дупріза, Ф. Гросса, М. Шмідта.

І. Межарос в монографії «Влада ідеології» аналізує соціально-економічні параметри, в межах яких концептуалізуються та функціонують ідеології, її форми та прояви, зазначає, що для розуміння специфічної природи ідеології необхідно враховувати тип раціональності мислення, щоб позбутися від протиставлення науки та ідеології, а також враховувати потенціал та обмеженість ідеологічних форм [17].

У монографії психолога і соціолога П. Дупріза «Політика ототожнення. Ідеологія і особистість» розглядається ідеологічний апарат держави, відносини суб'єктів як агентів соціальної дії з владою й ідеологією. Дупріз стверджує, що найчастіше люди захищають ту чи іншу ідеологію тому, що її альтернатива – хаос [18].

Ф. Гросс у монографії «Ідеології, цілі та цінності» класифікує типи ідеологій в залежності від утилітарних цілей, а також потреб і стимулів класів і соціальних груп. Пошук універсальних цілей і цінностей приводить автора до ідеї толерантності та плюралізму [19].

У контексті ілюзорності, хибності трактується поняття «ідеологія» в книзі німецького філософа і культуролога М. Шмідта «Порожні формули і критика ідеології». За його словами, якщо наука осягає істину, то для ідеології об'єктивна істина недоступна, оскільки всі її положення пов'язані з усвідомленими або неусвідомленими інтересами [7].

Такі основні підходи і погляди на феномен ідеології. Для більшості з них характерно протиставлення ідеології та науки, при цьому ідеологія виступає, передусім, як обмежений і недосконалий тип мислення. Таке розуміння ідеології здається контрпродуктивним. Перспективним бачиться подальше дослідження феномена ідеології, що розглядається як форма суспільної свідомості, притаманна кожному цивілізованому суспільству, яка, в залежності від ряду соціально-економічних та релігійно-культурних чинників, може мати різні прояви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див. напр.: Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие / К.С. Гаджиев. – М.: Международные отношения, 1995. – 400с.; Ирхин Ю.В. Политология: Учебник / Ю.В. Ирхин, В.Д. Зотов, Л.В. Зотова. — М.: Юрист, 2002. – 511 с.
2. Див. напр.: Жукоцкая А.В. Феномен идеологии [Электронный ресурс] / А.В. Жукоцкая. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/262658/read>; Малицкий В.С. Идеология: история и современность / В.С. Малицкий. – М.: АНО РЖ «Социально-гуманитарные знания», 2005. – 250 с.; Малицкий Валентин Семенович. Идеология: сущность, структура, исторические типы: Социально-философский анализ: диссертация ... доктора философских наук: 09.00.11. / Малицкий Валентин Семенович. – Ростов-на-Дону, 2006. – 390 с.; Тузиков А.Р. Западная теория идеологии: от критики «ложного сознания» к анализу дискурса масс-медиа / А.Р. Тузиков. – М.: Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2002. – 290с.; Тузиков А.Р. Идеология в теоретическом измерении: между прошлым и будущим / А.Р. Тузиков. – М.: Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2005. – 360 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения (2-е издание) [в 50 т.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955 — 1981. - Т. 3. – 1955. – 629 с.
4. Див.: Ницше Ф. Воля к власти / Ф. Ницше; пер. с нем. Е. Герцык. — М.: REFL-book, 1994. — 372 с.; Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше // Ницше Ф. Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. - Т. 2., 1990. — 829с. – С.238–405.
5. Див.: Парето В. Трансформация демократии / В. Парето // Западноевропейская социология XIX–начала XX века / Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1996. – С. 155–166; Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Антология мировой политической мысли. В 5 тт. М.: Мысль. – 1997. - Т. 2, 1997. – С. 59–67.

6. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Диагноз нашего времени: Сборник / К. Мангейм; пер. с англ. М.И. Левиной [и др.]. – М.: Юристъ, 1994. – 693 с.
7. Жукоцкая А.В. Феномен идеологии [Электронный ресурс] / А.В. Жукоцкая. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/262658/read>
8. Див. напр.: Bell, D. The end of ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties: with "The resumption of history in the new century" / D. Bell. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. – 501 p.; Shils, E. The Concept and Function of ideology / E. Shils // International Encyclopedia of the Social Science. New York: Macmillan and Free Press, 1968, Vol. 7. – 271 p.
9. Див.: Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; пер. с нем. под ред. Д.В. Скляднева, послесл. Б.В. Маркова. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.; Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас; Пер. с нем. Ю. С. Медведева; под ред. Д. А. Скляднева. — М.: Наука, 2001. — 417 с.; Адорно Т. Исследование авторитарной личности. / Т. Адорно; под общей редакцией д. филос. н. В.П. Кулыгина. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.; Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе // Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; Пер. с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина; Сост., предисл. В.Ю. Кузнецова. – М: ООО "Издательство АСТ", 2002. – 526, [2] с. – (Philosophy).
10. Salamun, K., Topitsch, E. Ideologie – Herrschaft des Vorurteils / K. Salamun, E. Topitsch. – München: Langen Müller-Verlag, 1972. – 292 s.
11. Lemberg, E. Ideologie und Gesellschaft. Eine Theorie der ideologischen Systeme, ihrer Struktur und Funktion / E. Lemberg. – Stuttgart: W. Kohlhammer, 1971. – 350 s.
12. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху Модерна / У. Матц // Политические исследования. – 1992. — № 1 — С. 24–29, № 2. — С.130–143.
13. Див.: Альтюссер Л. За Маркса / Л. Альтюссер; пер. с франц. А.В. Денежкина. — М.: Практикс, 2006. — 392 с. — (Новая наука политики); Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) [Электронный ресурс] / Л. Альтюссер; пер. с франц. С.Б. Рындина. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/a13.html>
14. Альберт Х. Трактат о критическом разуме / Х. Альберт; пер с нем., вступ. ст. и примеч. И.З. Шишкова. – М.: Едиториал УРСС, 2003. — 264 с.
15. Geiger, T.J. Ideologie und Wahrheit: Eine soziologische Kritik des Denkens / T.J. Geiger. – Stuttgart: Humboldt Verlag, 1953. – 193 s.
16. Дебрэ Р. Введение в медиологию / Р. Дебрэ; пер. с франц. Б.М. Скуратова. – М.: Практикс, 2010. – 368 с.
17. Meszaros, I. Philosophy, ideology and social science: essays in negation and affirmation / I. Meszaros. – Brighton, Sussex: Wheatsheaf Books, 1986. – 284 p.
18. Du Preez, W.P. The Politics of Identity: Ideology and the Human Image / W.P. Du Preez. – Oxford, Eng: Blackwell, 1980. – 271 p.
19. Gross, F. Ideologies, goals and values / F. Gross. – New York: Greenwood Press, 1989. – 284 p.

SUMMARY

Main approaches to understanding the phenomenon of ideology, prevalent in foreign philosophy, sociology and political science have been examined; outline for future research in this direction has been established.

С. М. ГРЕБІНЬ

ДИТИНА НА ГРАНІ НЕБУТТЯ: В КОНТЕКСТІ АРХАЇЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Дитинство людини порівняно недавно стало цікавити дослідників. Лише у другій половині 20 століття стали з'являтися педагогічні, соціологічні, психологічні, фізіологічні та інші дослідження дитинства, які висвітлювали цей феномен традиційно з якогось одного боку, наприклад, зростання чи розвиток, виховання чи психологічний стан дитини. Серед дослідників слід виділити таких, як К.-Г. Юнг, І.С. Кон, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, Д.Й. Фельдштейн, С.М. Щеглова, Л.Г. Кураєва, Л.В. Українець та ін. Своєрідною точкою відліку в етнографії дитинства стали польові дослідження особливостей виховання та розвитку дітей, які належать до архаїчних культур (Самоа, Нова Гвінея, Балі), які зробила у середині 1920-х років М. Мід. Ці дослідження виявили не тільки етноспецифічні відмінності в способах і ефективності соціалізації